

Dariusz Chodkowski, Wiesława Chodkowska

Hipotezy i artefakty. Stratygrafia zespołu dawnego klasztoru oo. Bernardynów w Lubawie

Wstęp

Pierwsze wzmianki dotyczące Lubawy sięgają początków XIII wieku, gdy akcję chrystianizacyjną na ziemiach graniczących od północy z Księstwem Mazowieckim prowadził zakonnik cysterski Chrystian. Za jego namową, pogański wódz plemienny Surwabuno przyjął około 1214 roku chrześcijaństwo. Po przyjęciu chrztu Surwabuno udał się wraz z Chrystianem do Rzymu, gdzie papież Innocenty III nadał mu chrześcijańskie imię Paweł, a Chrystiana mianował biskupem Prus.

Sprowadzony w 1226 przez księcia mazowieckiego Konrada do graniczącej z nią ziemi chełmińskiej Zakon Szpitala Niemieckiego Najświętszej Marii Panny – Krzyżacy – podbił i wcielił ziemię lubawską do tworzonego Państwa Krzyżackiego.

Było to powodem skarg słanych do Rzymu na Zakon Krzyżacki przez mazowieckiego księcia.

Po dokonaniu na podbitych terenach podziału kościelnego ziemia chełmińska i ziemia lubawska utworzyły diecezję chełmińską. W 1326 r. biskup chełmiński Otton ponownie potwierdził lokację miasta. W południowo-wschodniej części miasta biskupi chełmińscy wzniesli zamek, który był ich siedzibą.

Na południe od zamku lubawskiego, ale już za murami miasta, przy trakcie prowadzącym do Stębarka, w 1366 roku biskup chełmiński Wicbold Dobilstein (1363-1385) zbudował kaplicę i poświęcił ją św. Janowi Chrzcicielowi i Michałowi.

W roku 1502 biskup Crapitz-Chrapicki (1496-1507) odnowił kaplicę oraz osadził trzech braci Mniejszych Obserwantów (*fratrem minores S. Francisco regularis observantiae*) z konwentu w Saalfeld w Saksonii¹.

W 1525 Zakon Krzyżacki pod wodzą wielkiego mistrza Albrechta Hohenzollerna prowadził ostat-

nią wojnę z Polską. Po jej zakończeniu Hohenzollern przeprowadził sekularyzację zakonu Krzyżackiego i założył świeckie państwo. Od podbitych przez Zakon Krzyżacki plemion przyjęło nazwę Prusy, a stolicą tego państwa został Królewiec. W nowym państwie protestantyzm Lutra uznano za religię państwową. Nowinki religijne były atrakcyjne również dla mieszkańców Lubawy i okolic. Zmalała liczba katolików, podupadł klasztor Bernardynów. W 1564 r. umarł ostatni zakonnik, o. Andrzej Laurentii². W 1566 r. biskup chełmiński Stanisław Żelichowski polecił zamknięcie konwentu i rozkazał przenieść sprzęt kościelny do zamku biskupiego. Klasztor stał pusty do 1580 roku.

Biskup Piotr Kostka w roku 1580 ponownie sprowadził do klasztoru, tym razem z prowincji polskiej, zakon Braci Mniejszych Obserwantów, zwanych w Polsce Bernardynami.

Na ten okres przypadają prace remontowe w klasztorze.

Odbudowa klasztoru odbywa się przy udziale rezydujących w zamku lubawskim biskupów chełmińskich, głównie Piotra Kostki i jego następcy Piotra Tylickiego (1595-1600)³. Potop szwedzki szczęśliwie nie powoduje dużych strat w Lubawie. Wyprawy wojenne Napoleona spowodowały w Lubawie i okolicach znaczne zniszczenia. Klasztor zamieniono na lazaret dla rannych w bitwie pod Pruską Iławą⁴.

Po utworzeniu przez Napoleona w roku 1807 Księstwa Warszawskiego Lubawa była w jego granicach⁵.

Kongres Wiedeński w 1815 roku ziemię michałowską wraz z Lubawą przysądził państwu pruskiemu. W 1821 roku król pruski Fryderyk Wilhelm III zlikwidował zakon Bernardynów⁶.

Po kasacji zakonu budynek kościoła przekazano w administrację gminie protestanckiej. Wnętrze

świętyni przystosowano do protestanckiej liturgii. Wokół nawy zbudowano emporę, całość: stalle, ściany wraz z emporami pomalowano w kolorze szarym.

Zespół klasztorny podzielono i w skrzydle wschodnim umieszczono szkołę, a pozostałe dwa skrzydła dawnego klasztoru adaptowano na sąd, później i te dwa skrzydła zajęła protestancka szkoła.

Po odzyskaniu niepodległości w Drugiej Rzeczpospolitej budynkami klasztornymi i kościołem nadal administrowała gmina protestancka. W 1920 roku szkoła w skrzydle południowym i zachodnim klasztoru prowadziła ostatnią przebudowę.

Po roku 1945, gdy Lubawa znowu powróciła do Polski, budynki klasztorne przekazano szkole podstawowej, a nieużytkowany zgodnie z jego liturgicznym przeznaczeniem budynek kościoła wykorzystano jako lamus, w którym składano niepotrzebne przedmioty. W latach 1974-1975 prowadzone były prace remontowe przy budynku kościoła, prawdopodobnie wtedy zdjęto ewangelickie emporę. W tym czasie kościół pobernardyński jako kościół filialny zarządzany był przez lubawskich księży.

W roku 1994, po zmianach społeczno-politycznych, świątynia w pełni powróciła pod administrację kościoła katolickiego. Przeprowadzono szeroki program restauracji wnętrz kościelnych. Spod warstw szarej farby przywrócono płyciny z barokowym malarstwem. Przeprowadzono konserwację rzeźbionego stropu⁷ oraz ołtarza wielkiego, zbudowanego w 1728 roku przez Jerzego Dąbrowskiego – obywatela lubawskiego⁸.

W roku 2003 samorząd Lubawy podjął decyzję o przekazaniu całego zespołu zabudowy dawnego klasztoru w administrację kościoła katolickiego. Tak prawie po dwustu latach dopełniła się historia, zespół – kościół i budynki dawnego klasztoru – powrócił we władanie kościoła katolickiego.

Zespół wpisany do rejestru zabytków (kościół A-264 57/03/22 i klasztor A-409 57/08/04) objęto ochroną konserwatorską⁹. Proboszcz parafii pw. św. św. Jana Chrzciciela i Michała, ks. Tadeusz Breza stanął przed trudnym zadaniem – remontem zabytkowego zespołu klasztornego. Aby ustalić program prac koniecznych przy restauracji zespołu, konieczne były szeroko zakrojone prace przedprojektowe.

Prowadzone w latach 2006-2007, obejmowały opracowanie inwentaryzacji pomiarowo-rysunkowej oraz badania architektoniczne skrzydeł południowego i zachodniego¹⁰.

Dokumenty

Hipotezy budowaliśmy w oparciu o dokumenty: kopię kroniki zakonu Bernardynów pt. *Archiva Conventus Lubaviensis ad SS PP TT Michaelem Archan-*

gelum et Joannem Baptistam, wykonana przez ks. Sylwestra Kurlandta, przechowywana w archiwum oo Bernardynów w Krakowie, a właściwie jej opracowanie opublikowane przez ks. A. Mańkowskiego w Zapisach Towarzystwa Naukowego w Toruniu, tom IX, Nr 1-2 za I-II kwartał 1932 r., oparte na kronice i obejmujące lata od założenia zakonu w 1507 roku do czasu jego kasacji w 1821 r.

Ikonografia, którą stanowią dwa ołtarzowe obrazy:

– jeden malowany do ołtarza w kościele w Lipach, obecnie znajduje się w muzeum parafialnym przy kościele św. Anny w Lubawie (według tradycji jest to oryginał uratowany z pożaru tego kościoła, a według literatury jest to kopia)¹¹.

– drugi obraz umieszczony w ołtarzu św. Krzyża w kościele św. Anny w Lubawie.

Na obu obrazach w ich dolnej części namalowano panoramę miasta Lubawy od strony południowo-zachodniej z widokiem na klasztor i – za nim, widoczny w tle – zamek.

Na obrazie z Lip kościół ma trójkątny szczyt, na tej podstawie przedstawiona sytuacja datowana jest na okres sprzed rozbudowy kościoła, która odbyła się dopiero w latach 1607-1610. Może też (?) przedstawiać stan po rozbudowie klasztoru, której dokonano w 1580 roku, po powtórnym sprowadzeniu do Lubawy bernardynów.

Kościół w Lipach zbudowano po 1586 roku. Dlatego obraz mógł powstać dopiero po tej dacie. Zatem sytuacja przedstawia klasztor przed rozbudową kościoła, ale już po reaktywowaniu przez biskupa Kostkę zakonu Bernardynów w roku 1580.

Skrzydło klasztorne, równoległe do kościoła, jest czerwone – zapewne ceglane, nietynkowane. Nad szczytową ścianą widać połąć dachową. Dach tego budynku mógł być czterospadowy, a na pewno trójspadowy.

Budowa ołtarza w kościele św. Anny datowana jest po 1700 r. Na obrazie kościół ma szczyty z barokowymi wolutami. Takie szczyty kościół uzyskał po rozbudowie z lat 1607-1610. Skrzydło klasztorne równoległe do kościoła ma trójkątny szczyt kryty dwuspadowym dachem. Tę formę budynek mógł uzyskać dopiero po 1655 roku. Zatem obraz przedstawia stan po rozbudowie kościoła i po przebudowie południowego skrzydła klasztoru.

Znane są jeszcze inne graficzne panoramy Lubawy, lecz tradycja opisuje je jako sytuacje wyobrażone na podstawie tych obrazów.

Postawione w trakcie badań hipotezy weryfikowaliśmy *in situ* artefaktami odkrywanymi podczas badań architektonicznych, prowadzonych w zespole zabudowy klasztornej w miesiącach wrzesień-listopad 2006 r. Zdarzało się i tak, że odkryty ar-

Obraz ołtarzowy. W dole obrazu panorama Lubawy z około 1580 roku. Według tradycji jest to obraz z ołtarza kościoła w Lipach uratowany z pożaru tego kościoła, obecnie przechowywany w muzeum parafialnym w Lubawie

Lipy – obraz ołtarzowy, fragment panoramy z widokiem na zabudowę klasztoru oo. Bernardynów. Klasztor około 1580 roku

Lubawa – ołtarz św. Krzyża w kościele św. Anny, w dole obrazu panorama Lubawy z około 1655 roku

Lubawa – fragment obrazu z ołtarza św. Krzyża w kościele św. Anny, widok na klasztor. Zakończone wolutami szczyty kościoła zyskał dopiero po rozbudowie po roku 1607. Trójkątny szczyt skrzydła południowego klasztoru wskazuje, że jest to stan po 1655 r.

Lubawa – widok na zabudowania zespołu klasztornego, elewacje: północna i wschodnia skrzydła wschodniego klasztoru

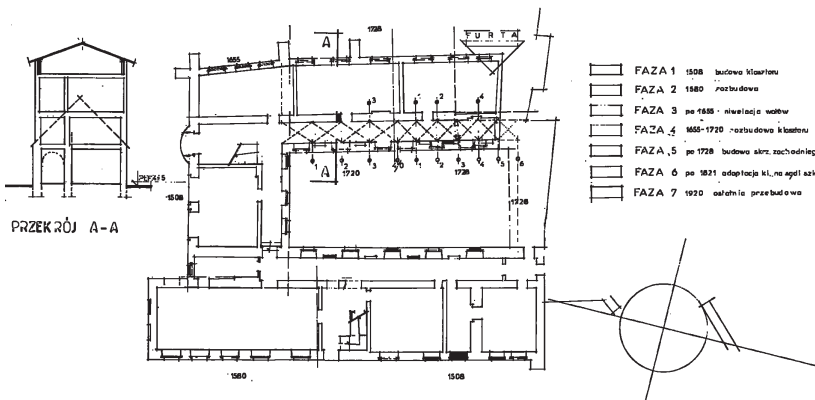
Widok krużganka w skrzydle zachodnim. Z prawej widoczne odkryte podczas badań 2006 r., zwieńczone łukiem koszowym, otwory okienne z krużganka na wirydarz

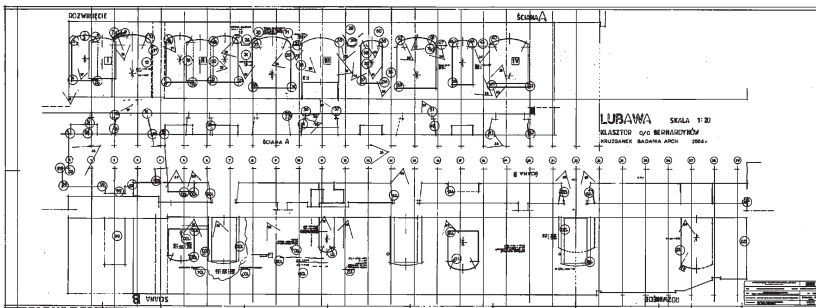
Lubawa – widok na zabudowania zespołu klasztornego, elewacje: południowa skrzydła południowego i zachodnia skrzydła zachodniego

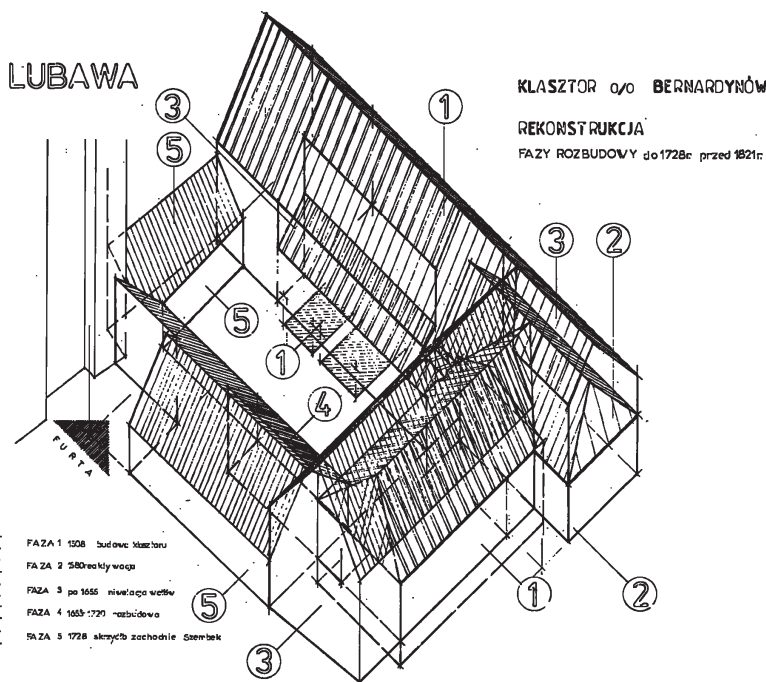
Lubawa – pruski szeląg z datą 1655, znaleziony podczas prac badawczych prowadzonych *in situ*. Rzeczywista średnica monety: 14 mm

Lubawa – Rzut zespołu klasztornego z określeniami faz budowy

Lubawa – Rozwinięcie ścian krużganek, inwentaryzacja odkrytych podczas prac badawczych prowadzonych w roku 2006, otworów okiennych i blend w ścianie krużganek oraz osadzeń sklepienia

Lubawa – izometria zespołu klasztornego z określeniami faz budowy

tefakt posłużył jako materiał do postawienia hipotezy i następnie był weryfikowany za pomocą dokumentów.

W rezultacie ustalono następujące fazy rozbudowy klasztoru.

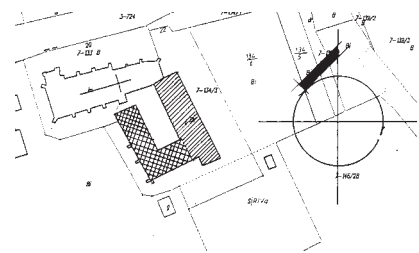
Rozwarstwienie:

Faza I – od 1502 do 1580. Budowa klasztoru – skrzydło wschodnie i południowe

Na podstawie opisu klasztoru należy przyjąć, że tuż przy ścianie wzniesionej w 1366 kaplicy, poświęconej św. św. Janowi Chrzcicielowi i Michałowi, ustawiono niewielki budynek pełniący funkcje zakrystii i mieszkania proboszcza.

W oparciu o ten niewielki budynek wzniesiono wschodnie skrzydło klasztoru. Był to budynek jednotraktowy. Poziom gzymsów w istniejącej budowlu wskazuje na to, że był to budynek piętrowy. Wzdłuż jego zachodniej elewacji wzniesiono, w oparciu o istniejącą wcześniej sień krytą kolebowym stropem, krużganek. Sień ta istnieje do chwili obecnej i z niej wchodzi się do prezbiterium kościoła i pomieszczenia zakrystii.

W tej fazie zespół klasztorny stanowiły dwa budynki ustawione prostopadle do siebie. Budynek wschodni, dwukondygnacyjny, kryty dwuspadowym dachem. Zachowany północny szczyt wskazuje na niewielki naczółek. Wzdłuż elewacji zachodniej krużganek o wysokości jednej kondygnacji kryty dachem pulpitowym¹².

Lubawa – szkic sytuacyjny lokalizacji zespołu klasztornego

Budynek południowy, wzniesiony do wysokości dwu kondygnacji, kryty czterospadowym dachem.

Różnica poziomu terenu, na którym wzniesiono te dwa budynki, wymagała tego, aby były wobec siebie niezależne.

Podczas badań prowadzonych w 2006 roku różnicę poziomów oszacowano na 1,50 do 2,50 m. Taki szacunek ustalono na podstawie różnicy poziomów odkrytych podczas tych badań pierwotnych otworów drzwiowych i okiennych w ścianie północnej budynku południowego.

Elementem łączącym oba budynki był biegnący wzdłuż elewacji zachodniej skrzydła wschodniego krużganek, który prowadził do elewacji północnej skrzydła południowego. Krużgankiem tym można było przejść ze skrzydła południowego przez sień do kaplicy.

W tym okresie zespół klasztorny otaczał wał ziemny.

Zespół dwu budynków wraz z kaplicą funkcjonował do roku 1566. W roku 1564 zmarł ostatni zakonnik o. Andrzej Laurentii, a w dwa lata później biskup chełmiński Stanisław Żelichowski polecił przenieść sprzęt kościelny do zamku biskupiego.

Klasztor podupadł i stał pusty do 1580 roku.

Faza II – od 1580 do 1607 (1620). Rozbudowa kościoła. Ponowne osadzenie oo. Bernardynów, przedłużenie skrzydła wschodniego

Biskup Piotr Kostka w roku 1580 ponownie sprowadził do klasztoru, tym razem z prowincji polskiej, zakon Braci Mniejszych Obserwantów, w Polsce zwanych Bernardynami.

Na ten czas datowane są prace remontowe klasztoru, który nieużytkowany przez prawie dwadzieścia lat popadł w ruinę.

Odbudowa klasztoru odbywała się przy udziale rezydujących na zamku lubawskim biskupów chełmińskich, głównie Piotra Kostki i jego następcy Piotra Tylickiego (1595-1600). Do istniejących dwu skrzydeł w południowym narożniku obok istniejącego krużganek dobudowano wówczas salę refektarza. Widoczny w elewacji wschodniej południowej i zachodniej (do miejsca przenikania ze skrzydłem południowym) zachowany gzyms podokapowy obiega wzniesioną wówczas część skrzydła wschodniego. Świadczy o tym, że dobudowana część pierwotnie miała wysokość jednej kondygnacji.

Dopiero po nadbudowaniu piętra (w fazie następnej) gzyms ten stał się gzymsem podokiennym. Stan ten obecnie czytelny jest w zachowanej elewacji skrzydła wschodniego.

Dobudowany fragment skrzydła wschodniego ma wspólną ścianę ze wzniesionym w fazie pierw-

szej skrzydłem południowym. Spowodowało to konieczność przebudowy części dachu w istniejącym już od 1502 roku budynku, dostosowującej go do nowego sąsiedztwa. Wysokości kalenic obu dachów (istniejącego – południowego i nowego – wschodniego) mogły być na jednym poziomie.

Taki zespół klasztoreny przedstawia obraz ołtarzowy z kościoła w Lipach.

Mnisi zajmowali się nauczaniem. Przy klasztorze znajdowała się szkoła oraz dobrze zaopatrzona biblioteka. Z inicjatywy zakonników powstawały liczne bractwa, które poza działalnością religijną spełniały funkcje oświatowe. W murach klasztoru znajdowało przytułek wielu ludzi świeckich, którzy tutaj dożywali starości¹³.

Faza III – lata 1603-1607 (pewniejsze datowanie: lata 1600-1610) do 1655. Nadbudowa piętra nad częścią skrzydła wschodniego oraz wydłużenie planu skrzydła południowego wraz z nadbudową piętra

Miecznik pruski Seweryn Zalewski założył fundację, która umożliwiła rozbudowę kaplicy, do niej dobudowano nową nawę, tak rozbudowany kościół pw. św. Jana Chrzciciela i Michała istnieje obecnie¹⁴. Pierwotna kaplica to w nowym – rozbudowanym kościele węższe – niższe prezbiterium. Wnętrze nawy przykryte na początku XVII w. stropem kasetonowym z malowaną dekoracją figuralną i roślinno-geometryczną. Po rozbudowie kościół konsekrowany w roku 1613. Od tego czasu zespół stanowią orientowany kościół i przylegające do południowo-wsch. ściany prezbiterium – wschodnie skrzydło klasztorne i do niego prostopadłe skrzydło południowe.

Na tym etapie badań postawiliśmy hipotezę, że wraz z rozbudową kościoła prowadzono prace przy zespole klasztornym. Przyjęliśmy, że polegały one na niwelacji wału ziemnego, co spowodowało konieczność rozbudowy skrzydła południowego i nadbudowy nad skrzydłem wschodnim.

Jednak w toku dalszych badań nie udało się utrzymać tej hipotezy.

Opis panoramy miasta Lubawy z 1656 roku podaje, że klasztor otacza wał ziemny. W świetle tego opisu należy wnioskować, że wał ziemny plantowano dopiero po 1656 roku. Likwidacja wału ziemnego przyczyniła się do podniesienia poziomu terenu wokół południowego skrzydła zespołu klasztornego. Powstała konieczność wyniesienia tego skrzydła ponad nowy poziom terenu. Z tymi pracami wiążemy przedłużenie planu tego skrzydła przez wzniesienie nowej ściany szczytowej w odległości około 5 metrów w kierunku zachodnim.

Nad nową ścianą wzniesiono trójkątny szczyt, a całość krył dwuspadowy dach.

Podniesienie skrzydła południowego wymusiło prace w sąsiednim skrzydle wschodnim. Polegały one na nadbudowaniu piętra nad częścią wzniesioną po 1580 roku oraz nad krużgankiem wzdłuż ściany zachodniej tego skrzydła.

Zespół zabudowy klasztoru po tych pracach przedstawia panorama Lubawy umieszczona w dolnej części obrazu w ołtarzu Krzyża Świętego w kościele pw. św. Anny w Lubawie.

Podczas badań architektonicznych prowadzonych w roku 2006, przy odkrywaniu węzłów w zamurowanym glifie otworu okiennego w ścianie północnej skrzydła południowego (skrzydło to wzniesiono już w pierwszej fazie budowy klasztoru w 1507r.) znaleziono pruski szeląg z wybitym rokiem 1655. Prace budowlane w tej części mogły być prowadzone dopiero po tej dacie. Miejsce odnalezienia szeląga – szew między pierwotnym glifem a późniejszym wypełnieniem w ścianie północnej od strony wirydarza – dowodzi, że dopiero po tym roku dokonano niwelacji wałów ziemnych. Podniesiony poziom terenu przy tym budynku wymusił podniesienie poziomu posadzek oraz nadproży otworów drzwiowych i okiennych w krużganku. Ich reliktów odkryto podczas badań w 2006 r. Zatem przebudowy skrzydła do formy widocznej na obrazie z kościoła św. Anny dokonano dopiero po 1655 roku.

Faza IV – po 1720-1728 (do 1738). Budowa skrzydła zachodniego – celi szembekowskiej. Wirydarz otoczony krużgankami

Przekazy kronikarskie mówią, że za czasów, gdy gwardianem był o. Jan Kapistran Szysiecki (1716-1728), przy budynkach klasztornych po 1720 roku prowadzono duże prace remontowe. Może dopiero wówczas znielowano wał ziemny i wykonano nadbudowy – określone jako faza III.

Odnaleziona (podczas badań w 2006 r.) moneta mogła być wmurowana wraz z zaprawą dopiero podczas tych prac. Zgubiona po 1655 roku z piaskiem dostała się do zaprawy użytej do zamurowania pierwotnych otworów krużganka.

Program prac mógł obejmować plan wzniesienia skrzydła zachodniego.

Coś jednak stanęło na przeszkodzie, że tego ambitnego planu nie zrealizowano w pełni.

Badania prowadzone w 2006 roku ukazały różny rytm otworów okiennych i blend w ścianie krużganka od strony wirydarza. Odkrycie to pozwoliło na sformułowanie hipotezy, że krużganek w skrzydle zachodnim wzniesiono w dwu etapach. Etap pierwszy: krużganek wychodzi ze skrzydła południowego w kierunku zachodnim, ma rytm okno – blenda – okno – blenda – drzwi. Etap drugi: kontynuacja budowy krużganka ma rytm okno – blen-

da – blenda – drzwi – blenda i widoczny spod dostawionej ściany fragment ceglanych strzępi. Tę etapowość potwierdza różny „skok” przeszła sklepienia nad krużgankiem.

Kronika informuje o ponownym remoncie klasztoru w 1728 roku, wówczas gwardianem był o. Józef Leszczyński¹⁵. Wznowienie prac łączymy z osobą Szembeka.

Wiadomo o nim, że był kasztelanem nakielskim i mając pięćdziesiąt lat wstąpił do zakonu, umarł w roku 1774, 22 listopada, dożywszy 83 lat¹⁶.

Prawdopodobnym jest, że w zamian za możliwość spędzenia starości w dobudowanym skrzydle Szembek wsparł finansowo prace. Dobudowane skrzydło w późniejszych kronikach nazwane jest celą Szembeka:

(...)1804-1807r remont gruntowny kościoła (wieża, stalle z obrazami i herbami fundatorów i i.) i klasztoru w korytarzu zamiast kamieni polnych flizy kamienne, bruki naokoło aż do „celi szembekowskiej” (...).

Na cele remontu klasztorowego, nakrycia korytarzy, zakupiono z zamku biskupiego 3 000 dachówek¹⁷.

„Cela Szembeka” była bogato polichromowana. Relikty tej polichromii – motyw roślinny – odkryto podczas badań prowadzonych w roku 2006.

Do celi z krużganka prowadziło dwoje drzwi. Była ogrzewana piecem umieszczonym w ścianie między krużgankiem a celą. Piec – kominek (odkryty podczas badań prowadzonych w 2006 r.) wkład miał od strony krużganka, sklepiony odcinkowym łukiem.

Należy sądzić, że Szembek nie przyjął pełnych świeceń zakonnych, dlatego nie obowiązywała go klauzula zakonu, ale również nie mógł w pełni korzystać z przywilejów braci zakonnych. Dlatego miał niezależne wejście do klasztoru, przez furtę w kurtynowej ścianie krużganka. Z niego zaś wchodził do pomieszczeń mieszkalnych, a do kościoła wchodził niezależnymi, specjalnie dla niego przygotowanymi drzwiami.

Odkryto je podczas prac konserwatorskich prowadzonych w latach 1966 do 2000. Podczas tych prac, w prezbiterium kościoła, w stali zauważono brak dwu płyty oraz zamurowany otwór drzwiowy. Wówczas nie rozumiano pierwotnego przeznaczenia tego otworu.

Kronika opisuje zespół klasztorny z tego okresu tak:

Klasztor cały murowany w kwadrat, jedna część najdawniejsza per modum lapidae alias kamienica, w której zakrystja ze skarbcem, „kanapa” z sklepieniami, przedsię reflektarza, oficyna, biblioteka, pokoje, nad reflektarzem. Druga część klasztoru oraz trzecia nowa, Czwarta przy kościele. Krużganki (ambitus) ozdobiony obrazami z życia św. Jana Chrzciciela. Przy bramie obraz z życia ś. Antoniego Pad.¹⁸

W tym okresie zespół zabudowy klasztoru (według rekonstrukcji) stanowiły:

Skrzydło wschodnie i prostopadle do niego ustawione skrzydło południowe – budynki o dwu kondygnacjach kryte dwuspadowym dachem.

Skrzydło zachodnie, zamieszkiwane przez K. Szembeka, jednokondygnacyjny budynek kryty dwuspadowym dachem.

Od północy kompozycję całości zamykał biegnący wzdłuż prezbiterium kościelny krużganek – dekorowany freskami, których relikty odkryto podczas badań prowadzonych w 2006 roku na zewnętrznej elewacji prezbiterium.

Faza V – po 1821. Nadbudowa piętra nad skrzydłem zachodnim – adaptacja budynku na siedzibę sądu

Istniejący do dzisiaj, nad głównym wejściem do skrzydła wschodniego, kamień z wykutym napisem *Scholarum in usum Alma Regina constructa 1821*¹⁹ świadczy o tym, że już w chwili kasacji zakonu tę część klasztoru przeznaczono na szkołę. Zapewne z tego powodu skrzydło to dotrwało do czasów współczesnych bez większych zmian²⁰. Być może część tego skrzydła użytkowano nadal jako dom parafialny gminy protestanckiej i mieszkanie pastora.

Dwa pozostałe: południowe i zachodnie adaptowano na potrzeby sądu. Zwieńczone łukami koszowymi okna z krużganek na wirydarz wraz z blendami zamurowano gotycką cegłą z położonego obok zamku biskupiego, którego ruiny, w ocenie prezesa prowincji Schöna jako *nie posiadające wartości historycznej i artystycznej*, w tym czasie rozbierano²¹.

Nad skrzydłem zachodnim nadbudowano piętro. Zapewne zlikwidowano też część krużganek wzdłuż ściany prezbiterium wraz z furką. Być może powiększono także rzut skrzydła zachodniego w kierunku północnym, przesuwając północną ścianę szczytową w stronę kościoła. Podwyższone skrzydło zachodnie pokryto dwuspadowym dachem.

Faza VI – po 1920. Adaptacja skrzydła południowego i zachodniego na szkołę. Nadbudowa drugiego piętra

Pomimo tego, że po wyjściu z rozbiorowej niewoli Lubawa powróciła do Drugiej Rzeczypospolitej, kościół nadal pozostał protestancki, a zespół klasztorny w dalszym ciągu użytkowany był jako szkoła dla protestanckiej młodzieży. Dla tej szkoły w 1920 roku przeprowadzono dalszą adaptację budynku, nadbudowano drugie piętro z nieużytkowanym poddaszem. W skrzydle południowym rozebrano część ścian likwidując dawne cele za-

konników i w tym miejscu zbudowano nową dwubiegową klatkę schodową. Schody, spoczniki i fragmenty stropu w bezpośrednim sąsiedztwie klatki wykonane z żelbetu prowadzą na poziom drugiego pietra. Schody te istnieją do dziś. Po przebudowie skrzydła te pokryto papą ułożoną na płaskim dachu.

Po zakończeniu drugiej wojny światowej budynek szkoły przejęło państwo i umieściło tu szkołę podstawową. W roku 1960 w budynku szkoły przeprowadzono poważne prace budowlane. Wynikały one z konieczności uzyskania sali gimnastycznej. Prowadzone w skrzydle wschodnim w części, którą na podstawie badań datowano na rozbudowę po 1580 roku, obejmowały podniesienie poziomu stropu oraz wykonanie żelbetowych schodów prowadzących na piętro.

Szkoła zajmowała dawny zespół klasztorny do 2004 roku.

Wnioski

Badania wykazały, że zespół zabudowy klasztornej podlegał stałej rozbudowie. Ostatnia przebudowa prowadzona w 1960 roku dotyczyła stropów w skrzydle wschodnim. Kolejne fazy rozbudowy klasztoru prowadzonej do kasacji zakonu uwzględniały cały zespół i w rezultacie dały zwarłą kompozycję brył. Naturalny proces przeobrażeń kończy się wraz z dobudową ostatniego, zachodniego skrzydła. Wtedy wirydarz na planie prostokąta został otoczony sklepieniem krużganek.

Po kasacji zakonu w roku 1821 następuje podział zespołu. Skrzydło wschodnie, w którym umieszczono szkołę, przetrwało bez większych zmian, skrzydła południowe i zachodnie zostały wydzielone z pierwotnego zespołu z przeznaczeniem dla sądu. Ta nowa funkcja wymagała przebudowy pomieszczeń klasztornych. Wprowadzane zmiany nie uwzględniały kompozycji całego zespołu zabudowy klasztornej.

Dlatego oszacowano, że faza IV z lat po 1720, ale przed 1821 jest najbardziej wartościowa dla historii zespołu i kompozycji architektonicznej całości. Po usunięciu nadbudowanych pięter kompozycja brył zespołu powróci do jej historycznej fazy. Badania wykazały zachowany duży procent zabytkowej substancji z tej fazy w ścianach budowli.

Zyska też ekspozycja bryły kościoła oglądana od strony parku – łązienek.

Aby przywrócić kompozycję brył z tej fazy, należy zdjąć nadbudowane w latach 20. XX w. piętra, zrekonstruować dwuspadowe dachy nad skrzydłami i zrekonstruować fragment krużganek prowadzących w kierunku kościoła i wzdłuż prezbiterium.

Po rekonstrukcji krążganków przywrócony zostanie pierwotny charakter wirydarza.

Usunięcie nadbudowanych w latach 20. pięter konieczne jest też ze względów technicznych. Ich ciężar jest przyczyną licznych spękań ścian wskutek nadmiernego obciążenia fundamentów posadowionych na nasypowym (jak wykazały badania) gruncie.

¹ Ks. A. Mańkowski, *Kronika oo. Bernardynów lubawskich*, Zapiski Towarzystwa Naukowego w Toruniu, Tom IX za I-II kwartał 1932 r., Nr 1-2, s. 4.

² Tamże, s. 4.

³ Tamże, s. 5.

⁴ Tamże, s. 26.

⁵ Tamże, s. 29.

⁶ Tamże, s. 33.

⁷ Aleksander Nowakowski, *Konserwacja XVII-wiecznego stropu prezbiterium w kościele pw. św. Jana Chrzciciela w Lubawie*, Warmińsko-mazurski Biuletyn Konserwatorski, rocznik IV, 2002, s. 88.

⁸ Ks. A. Mańkowski, *Kronika oo. Bernardynów lubawskich*, Zapiski Towarzystwa Naukowego w Toruniu, Tom IX za I-II kwartał 1932 r., Nr 1-2, s. 13.

⁹ Mgr Wiesława Chodkowska, „biała karta” Kościoła Parafialny pw. św. Jana Chrzciciela i św. Michała, grudzień 1966 r.

¹⁰ Dokumentacja konserwatorska, przechowywana w archiwach: parafii Rzymskokatolickiej pw. św. św. Jana Chrzciciela i Michała w Lubawie, Wojewodzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Olsztynie i autorskim, opracowana na podstawie pozwolenia nr 578/2006 z dnia 06.09.06 przez zespół autorski:

– inwentaryzacja pomiarowo-rysunkowa mgr szt. proj. arch. wn. Dariusz Chodkowski,

– badania architektoniczne mgr arch. Zbigniew Pochwała,

– opracowanie i wnioski konserwatorskie mgr hist. szt., badacz arch. Wiesława Chodkowska.

¹¹ Obraz, na podstawie którego niemiecki badacz Gustaw Liek wykonał rysunek panoramy miasta Lubawy, według

opisu wyglądał tak: *Na pierwszym planie obrazu widać zespół duchownych z biskupem na czele, w głębi zaś – panorama Lubawy z 1656 r.* (Józef Śliwiński, *Lubawa, z dziejów miasta i okolic*, Wydawnictwo Pojezierze, Olsztyn 1982, s. 56). Na obrazie przechowywanym w muzeum parafialnym nie widać pielgrzymki, chociaż jest przedstawiona kłęcząca postać w modlitwie, zatem to inny obraz niż opisywany. Są to dwa różne obrazy. Być może jest to uratowany z pożaru kościoła w Lipach oryginał.

Wykonana przez Lieka panorama przedstawia wygląd Lubawy po rozbudowie kościoła w 1607 roku, nie można wykluczyć, że jest to panorama z roku 1656.

¹² Mgr hist. szt. Wiesława Chodkowska, *Sondażowe badania architektoniczne wschodniego skrzydła dawnego klasztoru oo. Bernardynów w Lubawie, woj. warmińsko-mazurskie, wrzesień 2004*. Dokumentacja w archiwach Parafii Rzymskokatolickiej w Lubawie, Wojewodzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Olsztynie i autorskim.

¹³ Ks. A. Mańkowski, *Kronika oo. Bernardynów lubawskich*, Zapiski Towarzystwa Naukowego w Toruniu, Tom IX za I-II kwartał 1932 r., Nr 1-2.

¹⁴ Tamże, s. 8.

¹⁵ Tamże, s. 14.

¹⁶ Szembek osiadł w klasztorze w roku 1738, mając 50 lat. Umarł w 1774 roku, dożywszy 83 lat. Zatem urodził się w 1688 roku. W roku 1728, gdy gwardian o. Józef Leszczyński wznosił prace budowlane przy budynkach klasztornych, Szembek miał około 40 lat, mógł już pełnić obowiązki kasztelana nakielskiego. Zatem miał możliwości i wpływy, aby wspomóc o. Józefa Leszczyńskiego w dokończeniu rozpoczętych prac.

¹⁷ Ks. A. Mańkowski, *Kronika oo. Bernardynów lubawskich*, Zapiski Towarzystwa Naukowego w Toruniu, Tom IX za I-II kwartał 1932 r., Nr 1-2, s. 25.

¹⁸ Tamże, s. 15.

¹⁹ Józef Śliwiński, *Lubawa, z dziejów miasta i okolic*, Wydawnictwo Pojezierze, Olsztyn 1982, s. 117.

²⁰ W latach 60. XX w. w części dobudowanej po powtórnym osadzeniu tu oo. Bernardynów strop podniesiono o około 60 cm. Nowy strop wykonano z żelbetu. Zmiana ta miała na celu adaptację sali dawnego refektarza na salę gimnastyczną.

²¹ Józef Śliwiński, *Lubawa, z dziejów miasta i okolic*, Wydawnictwo Pojezierze, Olsztyn 1982, s. 116.